

Orhon Yazıtları'nda Zaman Tasavvuru

The Conception of Time in the Orhon Inscriptions

ÖZET

Bu çalışmada Orhon Yazıtları'ndaki zaman algısı; söz varlığı, tarihsel bilinç, evren tasavvuru ve siyasî söylem ilişkisi içerisinde incelenmiştir. Zaman kavramının kuramsal çerçevesi ortaya konmuş, doğrusal ve döngüsel zaman anlayışları temelinde Orhon Yazıtları'ndaki zaman tasavvuru değerlendirilmiştir. Ardından yazıtlarda zamanı karşılayan söz varlığı, doğal döngüler, zaman-mekân ilişkisini yansıtan ifadeler ve zaman bildiren göstergelerin bağlam içindeki işlevleri biçim ve anlam ilişkisi bakımından ele alınmıştır. Çalışmada, işaret sıfatlarıyla sınırlandırılan insanî zaman (bo ödke) ile yalın biçimde kullanılan kozmik zaman (öd teŋri) arasındaki karşıtlık dilsel veriler ışığında değerlendirilmiştir. Bu bağlamda “amtı”, “kün tugsık”, “tün ortosı”, “elig yıl” ve “bengü el” gibi göstergelerin yalnızca tarihsel olayları tarihlendirme işleviyle sınırlı kalmadığı; tarihsel süreklilik, siyasî meşruiyet, toplumsal hafıza ve kozmolojik düzen anlayışıyla ilişkili çok katmanlı bir anlam alanı oluşturduğu tespit edilmiştir. İnceleme sonucunda, Orhon Yazıtları'nda zamanın geçmiş, şimdi ve gelecek arasında süreklilik kuran; doğrusal tarih bilinci ile döngüsel kozmolojik düzeni bütünleştiren çok katmanlı bir tasavvur olarak kurgulandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orhon Yazıtları, öd (time), doğrusal zaman, döngüsel zaman, kozmoloji.

ABSTRACT

This study examines the conception of time in the Orhon Inscriptions in relation to vocabulary, historical consciousness, cosmological worldview, and political discourse. First, the theoretical framework of time is outlined, and the conception of time in the Orhon Inscriptions is examined on the basis of linear and cyclical understandings of time. Subsequently, the lexical items denoting time, expressions reflecting natural cycles and temporal-spatial relations, and the contextual functions of temporal expressions are analysed in terms of form-meaning relationships. The study further evaluates, in the light of linguistic evidence, the contrast between human time (bo ödke), which is restricted by demonstrative modifiers, and cosmic time (öd teŋri), which occurs in an unmodified form. In this context, it is demonstrated that indicators such as “amtı”, “kün tugsık”, “tün ortosı”, “elig yıl”, and “bengü el” are not merely devices for dating historical events; rather, they constitute a multilayered semantic field associated with historical continuity, political legitimacy, collective memory, and cosmological order. The findings reveal that time in the Orkhon Inscriptions is conceived as a multilayered construct that establishes continuity between the past, present, and future while integrating linear historical consciousness with cyclical cosmological order.

Keywords: Orhon Inscriptions, öd, linear time, cyclical time, cosmology.

GİRİŞ

Orhon Yazıtları, Türk dili ve tarihi bakımından bir yandan siyasî ve tarihî kayıt niteliği taşıyan metinlerken; diğer yandan Türklerin devlet, toplum, mekân, hafıza ve zaman tasavvuruna ilişkin düşüncelerini ortaya koyan ilk yazılı belgelerdir. Yazıtlarda kağanların milleti için yaptıkları anlatılırken tarihî kronoloji, toplumsal uyarı, kozmolojik düzen ve ahlâkî yönlendirme aynı anlatı örgüsü içinde ilerler. Bu nedenle Orhon Yazıtları'nı yalnızca tarihî belge niteliğiyle değil, zamanı anlamlandıran ve düzenleyen bir söylem alanı olarak okumak gerekir. Eski Türk düşüncesinde zamanın göksel hareketler, yönler ve canlı varlıkların değişim evreleriyle birlikte kavranması onun kozmolojik düzenin işleyişi içerisinde anlamlandırıldığını göstermektedir (Esin, 2001, s. 49-55).

Zaman kavramı, öncelikle kültürlerdeki takvim anlayışının yansımasıdır. Bununla birlikte geçmiş, şimdi ve gelecek hatırladığını, bugünü hangi sorumluluk alanı olarak kavradığını ve geleceği nasıl bir devamlılık çerçevesinde tasarladığını da ortaya koyar. Bu bakımdan Orhon Yazıtları, Türk düşünce tarihinde zamanın dil, hafıza ve kozmoloji içinde nasıl konumlandığını izleyebilmek için son derece elverişli metinlerdir. Zamanın insanın mekân içindeki hareketleriyle birlikte geliştiği ve zaman ile mekânın düşünce dünyasında birbirine bağlı iki temel unsur olduğu yönündeki değerlendirmeler de bu yaklaşımı desteklemektedir (Kabak, 2022, s. 991-992). Benzer biçimde, Eski Türklerde zaman ve mekânın özellikle bozkır yaşamı, göçebe kültür ve mevsimsel hareketlilik doğrultusunda somutlaştığı görülmektedir (Topakkaya, 2021, s. 19).

Eyup Sertaç Ayaz¹

How to Cite This Article

Ayaz, E. S. (2026). Orhon Yazıtları'nda Zaman Tasavvuru. *International Social Sciences Studies Journal*, (e-ISSN:2587-1587) 12(7), 1150-1159. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.21626438>

Arrival: 22 June 2026

Published: 31 July 2026

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kars, Türkiye. ORCID: 0000-0002-0461-5665

Eski Türk zaman anlayışının soyut bir kavramsallaştırmayla beraber, tarihsel ve kültürel olarak sistemleştirilmiş bir yapı gösterdiği anlaşılmaktadır. On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin Türkler tarafından geliştirildiği ve farklı coğrafyalara yayıldığına ilişkin tespitler, zamanın eski Türk kültüründe düzenleyici bir sistem olarak işlediğini ortaya koymaktadır (Turan, 1941, s. 32). Bunun yanında Arat'ın Türklerde zaman ve vakit tayini üzerine yaptığı değerlendirmeler, zamanın gün, ay, yıl, mevsim ve günün vakitleri gibi çok farklı düzlemlerde ayrıntılı biçimde adlandırıldığını göstermektedir (Arat, 1952, s. 95-108). Bu durum, eski Türklerde doğal döngülere bağlı sezgisel bir kavram olan zamanın toplumsal hayatı düzenleyen gelişmiş bir kültürel unsur olduğunu düşündürmektedir. Eski Türklerde zamanı ölçme ve takvim oluşturma faaliyetleri yalnızca pratik ihtiyaçların karşılanmasına yönelik teknik uygulamalar olarak değerlendirilmemelidir. Nitekim Biray'a (2009, s. 682) göre Türklerin zamanı sistemli biçimde adlandırmaları ve sınıflandırmaları, onların kâinat tasavvurlarını ve evreni anlamlandırma biçimlerini yansıtan temel göstergelerden biridir. Bu yönüyle On İki Hayvanlı Türk Takvimi, bozkır toplumlarının doğayı ve göksel düzeni gözlemlene tecrübesinin yanı sıra, zamanın kültürel ve zihinsel düzlemde anlamlandırılmasının da somut bir tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Orhon Yazıtları'ndaki zaman algısı, doğrusal ve döngüsel zaman anlayışlarının birlikte işlemesi bakımından da dikkat çekicidir. Yazıtlarda kağanların geçmişteki başarıları, devletin kuruluşu, çöküşü ve yeniden dirilişi doğrusal bir tarih bilinci içinde aktarılırken; gök, yer, yönler, gün-gece döngüsü, takvim ve bençülük fikri döngüsel ve kozmolojik zaman alanını oluşturur. Klyashtorny'nin eski Türk yazıtlarında döngüsel, şahsî ve çizgisel kronolojilerin birlikte kullanıldığına dair tespiti, bu çok katmanlı yapıyı desteklemektedir (Klyashtorny, 2015, s. 248). Ancak bu doğrusal ve döngüsel akışın ötesinde yazıtlarda zaman, insanoğlunun aşamadığı mutlak bir fânîlik sınırı ile Tanrı'nın ebediliği arasındaki anlamsal karşıtlık üzerinden de kurgulanır. Dolayısıyla zaman, ebedî olan Tanrı ile geçici olan insanoğlunun kozmik düzendeki konumunu ve sınırlarını belirleyen aşkın bir düzlemdir. (Ayaz, 2020, s. 220-224). Böylece yazıtlarda zaman tarihsel hafızayı, siyasî meşruiyeti, felsefî derinliği ve kozmik düzeni bir araya getiren kurucu bir anlam alanı hâline gelir.

Bu çalışmada Orhon Yazıtları'ndaki zaman kavramı, dilsel göstergelerden hareketle tarihî, siyasî, kültürel ve kozmolojik bağlamları içerisinde incelenmektedir. Bu doğrultuda öncelikle zaman kavramının teorik çerçevesi ele alınmakta; ardından yazıtlarda yer alan zaman göstergeleri, doğrusal ve döngüsel zaman unsurları, şimdiki zaman vurgusu, tarihsel süreklilik anlayışı, takvimsel kayıtlar, zaman-mekân ilişkisi ve bençülük düşüncesi değerlendirilmektedir. Bu bağlamda “*bo ödke*”, “*amtu*”, “*elig yıl*”, “*koyun yılı*”, “*beçin yılı*”, “*kün tugsık*”, “*tün ortosi*”, “*bençü el*” ve “*bençü taş*” gibi ifadeler yazıtların bütüncül söylem örgüsü içerisinde ele alınmaktadır. Araştırmanın temel iddiası, Orhon Yazıtları'nda zamanın tek boyutlu ve yalnızca ölçülebilir bir kategori olarak kurgulanmadığıdır. Yazıtlarda zaman; geçmişi meşruiyet kaynağı, şimdiki eylem ve sorumluluk alanı, geleceği ise korunması gereken siyasî ve kültürel süreklilik ufku hâline getiren çok katmanlı bir yapı olarak ortaya çıkmaktadır.

ZAMAN KAVRAMI ÜZERİNE TEORİK ÇERÇEVE

Zaman, en genel anlamıyla değişimin, oluşun ve ardışıklığın kavranma biçimidir. İnsan toplulukları zamanı çoğu kez iki temel düzlemde anlamlandırır. Birincisi, olayların birbirini izlemesi esasına dayanan doğrusal zamandır. Bu anlayışta geçmiş geride kalmış, şimdi yaşanmakta olan, gelecek ise henüz gerçekleşmemiş zamansal alanlar olarak düşünülür. İkincisi ise doğa ritimlerine, göksel hareketlere ve tekrar eden dönemlere bağlı döngüsel zaman anlayışıdır. Mevsimler, ay evreleri, gün-gece çevrimi ve takvimsel yenilenme, bu zaman tasavvurunun temel belirleyicileri hâline gelir. Zamanın niteliğine ilişkin tartışmalarda doğrusal ve döngüsel zaman ayrımı temel bir açıklama modeli sunmaktadır. Enveri'nin (2019, s. 302) belirttiği üzere, “*Doğa süreçleri döngüseldir; doğa döner durur ve böyle dönüşlerin yinelenmesiyle hiçbir şey oluşturulmaz ya da kurulmaz.*”. Bu nedenle gündoğumu, mevsimler ve göksel hareketler gibi doğa olayları döngüsel zaman anlayışının temel referanslarını oluşturur. Buna karşılık tarihsel olaylar, geri döndürülemez bir ardışıklık içerisinde ilerleyen doğrusal bir zaman algısını ortaya çıkarır. Orhon Yazıtları'nda ise bu iki zaman modeli birbirini dışlamadan, kozmik düzen ile tarihsel tecrübenin farklı görünüşleri olarak birlikte işlemektedir. Bu ikili yapı zamanın; insanın doğa, toplum ve evren ile kurduğu ilişkinin sonucunda biçimlenen kültürel bir yapı olduğunu göstermektedir.

Mitolojik düşüncede zaman, doğa gözlemlerinin ve bozkır evreninin sunduğu ritimle şekillenir. Doğa gözlemlerine, kozmolojik tasavvurlara dayanan bu döngüsel anlayışta, evrenin ritmi zamanın temel modeli hâline gelmiştir. Mircea Eliade'nin (2005, s. 17) kutsal zaman anlayışı, bu tür döngüsel zaman yapılarının anlaşılmasına önemli bir teorik katkı sağlamaktadır. Orhon Yazıtları'nda da zaman; toplumsal hafıza, siyasî deneyim ve kültürel bilinç aracılığıyla anlamlandırılmaktadır. Eski Türk düşüncesi, evren görüşü ve inanç sistemini birlikte taşıyan bütüncül bir yapı gösterir (Roux, 1994, s. 10). Bu bağlamda yazıtlardaki zaman algısı, soyut kabullerden ziyade, doğrudan doğruya dilsel veriler ve somut tarihsel eylemler üzerinden inşa edilmiştir.

ORHON YAZITLARI'NDA TARİHSEL ZAMAN, ŞİMDİKİ ZAMAN VE ZAMANIN ÖLÇÜLMESİ

Kozmik Döngüsellik ve Doğa-Zaman İlişkisi

Orhon Yazıtları'nda döngüsel zamanın izleri, doğrudan doğruya doğadaki uyanış, mevsimsel ritimler ve göksel tasavvurlar üzerinden kelime düzeyinde takip edilebilmektedir. Eliade'nin kutsal zaman anlayışı çerçevesinde değerlendirildiğinde, yazıtlarda tarihsel kronolojiyi başlatan kozmik yaratılış anı şu şekilde ifade edilmiştir:

“*üze kök teñri asra yagız yer kılınokda ekin ara kişi oğlu kılınmış*” (Yukarıda mavi gök, aşağıda yağız yer yaratıldığında ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış.) (BK D2)².

Kutsal ve tarihsel zaman arasındaki bu geçişkenlik, Türk kozmolojisinde Tanrı ile insan arasındaki net bir ayrım üzerinden şekillenmiştir. Zamanı bizzat yaşayan ve onu ebedi kılan yegâne güç Tanrı iken; insanoğlu bu kozmik düzlemde “*kop ölgeli törümüş*” (tamamen ölümlü olarak yaratılmış.) (KT K10) bir fani olarak konumlandırılır (Ayaz, 2020, s. 223-224).

Yazıtlarda bu kozmik döngüsellüğün doğanın sesleriyle birleştirildiği ve zamanın işitsel bir ritme bağlandığı çok özgün dilsel veriler mevcuttur. Bilge Kağan yazıtı Batı yüzündeki (BK B3-B5) şu kırık pasaj, doğa-zaman ilişkisini açıkça gösterir:

“*yay bolsar üze t[enri] / köwürgesi eterçe... tagda sıgun etser...*” (Gök [İlkbahar/Yaz] geldiğinde yukarıda [ebedi] gök, davullarının gümbürdemesi [misali], öylece, dağda geyiklerin böğürmesi [misali]...).

Burada gök gürlemesinin göksel bir davul (*köwürge*), zamanın dönüşünün ise dağdaki geyiklerin (*sıgun*) sesi üzerinden ritmikleştirilmesi, zaman algısının doğanın canlı ritmine dayandığını göstermektedir. Emel Esin'in (2001, s. 49-50) Eski Türkçedeki “*öd*” (zaman) kavramını göksel cisimlerin hareketleri ve canlıların yaşam evreleri üzerinden, dönüş ve değişim fikriyle ilişkilendirerek açıklaması bu yapıyla örtüşmektedir. Topakkaya'nın (2021) da belirttiği üzere “*öd*” kavramı hem gündelik zamanı hem de daha geniş bir zaman tasavvurunu karşılamaktadır.

Bozkır hayatının pratik ihtiyaçları ve askeri/siyasi eylemler de bu mevsimsel döngülere göre zamansallaştırılır:

“*amga korgan kışlap yazıña oguzgaru sü taşıkdımız*” (Amga Korgan'da kışlayıp ilkbaharda Oğuzlara doğru ordu sevk ettik.), “*amgı korgan kışladokda yut bolıtı yazıña*” Amgı Korgan'da kışladığımızda kıtlık oldu. İlkbaharda) (KT K8, BK D31-32).

Nitekim Bilge Kağan yazıtında geçen “*kışın kıtañ tapa süledim*” (kışın Kitan tarafına sefer ettim), “*yazın tatawı tapa süledim*” (İlkbaharda Tatavı halkına doğru ordu sevk ettim.) (BK G2), “*yayın süledim*” (yazın sefer ettim.) (BK D39) ifadeleri bu duruma paralel kanıtlardır. Yazıtlarda geçen “*kışlap*”, “*kışın*”, “*yayın*” ve “*yazıña*” biçimbirimleri, askeri operasyon zamanlamasının ve hayatın akışının büyük ölçüde doğanın döngüsel müsaadesine göre tayin edildiğinin filolojik göstergeleridir.

Siyasî Hitabetin İnşasında Şimdiki Zaman (Amtı) ve Toplumsal Çözülme Dönemleri

Orhon Yazıtları'nda şimdiki zaman, siyasî kararların ve uyarıların yoğunlaştığı zaman dilimidir. Köl Tegin yazıtındaki “*bo ödke olortum*” (bu zamanda tahta oturdum) (KT G1) ifadesi, hükümdarın şimdiki zamanda göreve başladığını bildirirken, aynı anda bütün topluluğu bu siyasî hitabetin canlı muhatabı hâline getirir. İlhan'ın (2001, s. 179) belirttiği üzere bu beyan, doğrudan “*bu zamanı idare ettim*” biçiminde okunmalıdır. Bu yönüyle KT G 11'deki “*türük amtı bodun begler*” (Şimdiki Türk halkı [ve] beyleri) hitabı, metnin muhatabını doğrudan mevcut zaman düzlemine yerleştirmektedir. Erhan Aydın'ın (2002) işaret ettiği üzere Eski Türkçede “*amtı*” kavramı, doğrudan mevcut zamanı gösteren ve söylemin gerçekleştiği anı işaretleyen bir zamansal göstergedir.

“*Amtı*” kavramı soyut bir “*an*” olmanın ötesine geçerek geçmiş tecrübelerin değerlendirildiği ve mevcut durumun vurgulandığı bir zaman noktasını da ifade eder. Köl Tegin Yazıtı'nda geçen “*kop étim ol amtı aıtıg yok*” (Hepsini düzene soktum, onlar şimdi kötü [durumda] değiller.) ifadesinde yer alan “*amtı*”, geçmişte gerçekleştirilen siyasî faaliyetlerin mevcut zamandaki sonucunu işaret etmektedir. Böylece zaman, olayların gerçekleştiği bir kronolojik çerçeve olmanın yanı sıra geçmiş eylemlerin bugündeki yansımalarını görünür kılan bir söylem unsuru olarak da kullanılmaktadır. Talât Tekin'in (2003, s. 101-104) vurguladığı üzere, yazıtlardaki emir ve uyarı kiplerinin şimdiki zaman odağında kurgulanması, metne doğrudan etkide bulunmayı amaçlayan bir hitabet gücü kazandırmaktadır.

Toplumsal düzenin bozulduğu ve törenin işlevsiz hâle geldiği dönemler, yazıtlarda somut zaman göstergeleriyle bir kriz dönemi olarak tasvir edilmektedir.

“*Teñri yer bulgakın üçün*” (Gök ve yer karıştığı için) (KT K4, BK D29). İsyanların başladığı bu an, kozmik ve idarî düzenin zamansal olarak bulandığını (*bulgakın*) gösterir.

² Bu çalışmada Orhon Yazıtları'na ilişkin metinler, çeviriler ve satır numaraları için Erhan Aydın'ın Orhon Yazıtları: Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongı, Küli Çor (2018) adlı eseri esas alınmıştır.

“*ol ödke kul kullug küñ küñlüg bolmış erti*” (O zamanlarda kölelerin [bile] köleleri, cariyelerin [de] cariyeleri olmuştu) (BK D18, KT D21). Toplumsal rollerin altüst oluşu, doğrudan “*ol ödke*” (*o zamanda*) kalıbıyla zaman bakımından belirginleştirilmiştir.

“*inisi eşisin bilmez erti oğlu kañın bilmez erti*” (Kardeş, ağabeyini bilmezdi, çocuklar babasını bilmezdi.) (BK D18). İdari çözülme, zamansal yozlaşma üzerinden akrabalık hiyerarşisinin bozulmasıyla aktarılır.

Kağan, geçmişte yaşanan kriz dönemlerini kolektif hafızada canlı tutmaya çalışır. “*Éllig bodun ertim elim amtı kanı ... kaganlıg bodun ertim kaganım kanı*” (Ülkesi olan halk idim, ülkem şimdi hani? Kağanı olan halk idim, kağanım hani?) (KT D9) sözleriyle halkın yurtsuz ve kağansız kaldığı dönem hatırlatılmakta; böylece geçmişin olumsuz tecrübeleri üzerinden mevcut düzenin korunması gerektiği vurgulanmaktadır.

Bu kriz anlarından çıkışın ve şimdiki zamandaki idari sorumluluğun nesnel ölçüsünü ise “*tün udımadım küntüz olormadım*” (Gece uyumadım, gündüz oturmam.) sözüyle verir (KT D27). Ahmet Bican Ercilasun’un (2016, s. 145) işaret ettiği gibi, buradaki gece ve gündüzün zıtlığı üzerinden kurulan süreklilik, hakanlık ideolojisini şimdiki zamanda sabitleyen yazıtlarda sık kullanılan bir ifade kalıbıdır. Türk düşüncesinde zamanın (*öd*) bu kaçıcı, insanı sınırlayan doğası Kâşgarlı Mahmud’un Divânı Lugâti’t-Türk’te aktardığı şu atasözüyle çok daha net bir biçimde belgelenmektedir:

“*Öd keçer kişi tuymas, yalnuq oğlu mengü qalmas.*” (Zaman geçer ve insan bunu fark etmez, âdemoğlu sonsuza dek yaşamaz) (DLT, c. I, s. 369).

“Öd Teñri” Ekseninde Zamanın Sınırları ve Filolojik Tartışmalar

Yazıtlarda fani insan ömrünün sınırlarını çizen en dikkat çekici yorum sorunlarından biri, Köl Tigin (K 10) yüzündeki “*öd teñri y(a)s(a)r kişi oğlu kop ölgeli törümüş*” cümlesinde gizlidir. Bu cümledeki *öd teñri* ve *y(a)s(a)r* ibareleri, zamanın mahiyeti konusunda derin bir yorum farklılığına yol açmıştır.

Vilhelm Thomsen (2011) kelimeyi *yasa-* (düzenlemek) olarak okuyarak “*Tanrı zamanı düzenler*” anlamını teklif etmiş; Hüseyin Namık Orkun (2011) da bu yorumu benimsemiştir. Doerfer ise kelimeyi *ay-sar* (eğer gök/tanrı zamanı belirlerse) şeklinde şart kipiyle okumayı teklif etmişlerdir. Talât Tekin (2010) tarafından da değerlendirilen bu şartlı okuma, cümleyi “*Zaman Tanrısı buyurduğu için insanoğlu hep ölümlü yaratılmış*” biçiminde bir sebep-sonuç ilişkisine bağlar. Ancak Ayaz (2020, s. 222-223), bozkır Türklerinin kozmik düşüncesinde çok tanrılı bir yapının bulunmadığını, dolayısıyla “Zaman Tanrısı” gibi yaklaşımların Türkçe bir kelimeye zoraki bir kavram yükleme çabası olduğunu belirtir. Nitekim Radloff’un (1895) ilk okuma önerisi olan, Muharrem Ergin (2007) ve Ercilasun (2016) tarafından da savunulan “*Zamanı Tanrı yaşar*” okuması dil bilgisel ve anlamsal açıdan çok daha tutarlıdır:

“*Zamanı Tanrı yaşar (ebedidir), insanoğlu ise hep ölmek için yaratılmıştır.*”

Bu doğrultuda cümlelerin, daimi ↔ geçici, ebedi ↔ fâni, Tanrı ↔ insan gibi keskin zıtlıklar üzerine kurulmuş sıralı bir önerme olarak okunması bağlama çok daha uygundur (Ayaz, 2020, s. 224). Nitekim kağanların ölümü için sıradan faniler gibi “öldü” (ölti) yerine kullanılan “*uça barmış*” ([sonsuzluğa] uçup gitmiş) (BK D16) veya “*uçdokda*” (sonsuzluğa uçtuğunda) (KT D30), “*törög kazganıp uça barmış*” (yasaları kazanıp [sonsuzluğa] uçup gitmiş) (KT D16) tabiri, bu ebedilik ile fanilik arasındaki keskin sınırı dilsel düzeyde görünür kılmaktadır. Yazıtlardaki söz varlığı incelendiğinde “*öd*” kavramının kullanımında da benzer bir ayrım dikkati çekmektedir. Topakkaya’nın dikkat çektiği üzere, *öd* kavramı yazıtlarda tek bir anlam alanına sahip değildir. “*Bu ödke, ol ödke*” gibi kullanımlarda belirli ve sınırlandırılmış bir zaman kesitini ifade eden kavram, “*öd teñri*” birleşiminde fiziksel ve toplumsal zamanın ötesine geçerek sonsuz ve sınırsız bir nitelik kazanmaktadır (Topakkaya, 2021, s. 18). Bu durum, yazıtlarda insanî zaman ile kozmik zaman arasında dilsel düzeyde bir ayrımın bulunduğunu göstermektedir. Dolayısıyla zaman, insan için parçalı ve sınırlı; Tanrı için ise bütüncül ve aşkın bir tasavvur olarak kurgulanmıştır.

Doğrusal Zamanın Ölçülmesi ve Epigrafik Takvim Kayıtları

Yazıtlarda, döngüsel kozmolojinin yanı sıra oldukça rasyonel, askeri planlamaya dayalı ve çizgisel bir zaman ölçümü de mevcuttur. Göktürklerin zamanı soyut bir kavram olmaktan çıkarıp dilsel olarak dilimlediklerini gösteren en net verilerden biri Bilge Kağan Yazıtı’nda geçer:

“*Tünli küñli yėti ödüşke suwsuz keçtim*” (geceli gündüzlü yedi gün boyunca susuz olarak geçtim). (BK G-D)

Burada geçen “*ödüş*” kelimesi, doğrudan “*zaman dilimi, vakit, belirlenmiş süre*” anlamına gelmektedir ve zamanın ölçülebilir birimlere (ödüşke) bölündüğünün en somut kanıtıdır. Yazıcı Yollug Tegin’in anıtı ne kadar sürede tamamladığını bildiren “*ay artukı tört küñ olorup bitidim*” (otuz dört gün oturup yazdım) (BK G-B) ifadesi de tarihe not düşme bilincinin çizgisel zaman algısıyla bağını ortaya koyar.

Yazıtlarda karşımıza çıkan bu takvim kayıtları, rastgele kronolojik notlar olmanın ötesinde, Türk kültür çevresinde uzun süre yaşatılan ortak bir zaman hesaplama geleneğinin erken örnekleri olarak değerlendirilebilir. Yazıtlarda görülen bu takvimsel sistemin izleri daha sonraki Türk topluluklarında da yaşamaya devam etmiş; Türkmenlerde “yıl övürmek”, Kazaklarda “jıl sürüw” ve Kırgızlarda “cıl sürüü” gibi adlandırmalarla varlığını korumuştur (Biray, 2009, s. 672). Bu durum, Orhon Yazıtları’nda tanıklanan takvim anlayışının Türk kültür tarihinde süreklilik gösteren bir zaman tasavvurunun parçası olduğunu ortaya koymaktadır.

Çalışmanın tarihsel zamanı belgeleme gücünü gösteren en özgün ve net veriler ise, kağanların ölüm ve yas merasimlerinin tam gününün belirtildiği takvim kayıtlarıdır. 12 Hayvanlı Türk Takvimi’nin yazıtlardaki yansımaları, genel bir tarih özeti olmaktan uzak, tamamen metne dayalı şu kalıplar üzerinden şekillenir:

Tablo 1: Orhon Yazıtlarında Kağanların Ölüm ve Yoğ Merasimlerine İlişkin Tarih Kayıtları ve Kronolojik Karşılıkları

Yazıt ve Satır No	Yazıttaki İfade	Kronolojik Karşılığı
Bilge Kağan (G 10)	“Kaŋım kagan it yıl onunç ay altı otuzka uça bardı”	Köpek yılı, onuncu ay, yirmi altıncı gün.
Bilge Kağan (G 10)	“Lagzın yıl beşinç yeti otuzka yog ertürtüm”	Domuz yılı, beşinci ay, yirmi yedinci gün.
Köl Tegin (K-D)	“Koŋ yılda yeti yegirmike uçdı... beçin yılda yetinç ay yeti otuzka kop alkdımız”	Koyun yılının on yedisinde, Maymun yılının yedinci ayının yirmi yedisinde.

KT G6-7-8’de sert bir biçimde tekrarlanan “*Türük bodun ölsikiŋ*”, “*türük bodun ölsikiğ*”, “*türük bodun ölteçi sen*” (Türk halkı öleceksin) ifadeleri, bu çizgisel takvim ve tarih bilincinin gelecek ufkundaki uyarıcı yönünü ortaya koyar. Klyastorny’nin (2015, s. 249) tespitiyle, geçmişteki ideal düzenle karşılaştırılan eleştirel tarih bilinci, şimdiki zamandaki kararları geleceği belirleyen tek gerçek karar anı hâline getirmektedir. Bu veriler, Orhon Yazıtları’nda zamanın siyasî hafızayı, toplumsal düzeni ve geleceğe yönelik uyarıları da şekillendiren bir unsur olarak kullanıldığını göstermektedir.

ORHON YAZITLARI’NDA DOĞRUSAL VE DÖNGÜSEL ZAMAN MODELLERİ

Orhon Yazıtları’nda zaman algısı; devlet anlatısını kuran doğrusal bir tarih bilinci ile evrenin ritmine dayanan döngüsel bir kozmolojinin bir arada işlediği çift katmanlı bir yapı gösterir. Eski Türk düşüncesinde bu iki model birbirini dışlamaz; aksine siyasî meşruiyet ve tarihsel süreklilik, gücünü kozmik düzenin zamansal göstergelerinden alır. Jean-Paul Roux’nun (1994, s. 10) belirttiği gibi, eski Türk evren görüşü ve inanç sistemi dil içinde bütüncül bir yapı sergilemektedir. Bu nedenle yazıtlardaki zaman tasavvuru da yalnızca kronolojik bir unsur değil, kozmolojik ve siyasî düşüncenin taşıyıcısı olarak ortaya çıkmaktadır.

Doğrusal zaman modeli, özellikle devlet tarihinin ve siyasî hafızanın inşa edilmesinde kendini gösterir. Orhon metinlerinde ataların iktidarı, çöküş dönemi, yeniden toparlanış ve mevcut düzen arasında açık bir ardışıklık ve nedensellik ilişkisi kurulmuştur. Köl Tegin yazıtında geçmiş, kurucu bir başlangıç noktası kılınarak tarihsel süreç çizgisel bir akışla hikâye edilir:

“*kişi oglınta üze eçüm apam bumın kagan istemi kagan olormış olorupan türük bodunıŋ elin törösın bërmiş eti bërmiş... elig yıl işig küçüg bërmiş*” (İnsanoğlunun üzerinde atalarım, dedelerim Bumın Kağan [ve] İstemi Kağan tahta oturmuş. Tahta oturup Türk halkının ülkesini [ve] yasalarını tutuvermiş, düzenleyivermişler elli yıl hizmet etmişler.) (KT D1, D8).

Bu kronolojik dizilim, olayların geri dönmez bir süreç içinde ilerlediğini kabul eden tarih bilincinin dilsel göstergesidir. Yazıtlarda geçmişte yaşanan olaylar belirli bir sıra içinde anlatılırken, bu anlatı “*beŋgü taş*” aracılığıyla geleceğe aktarılacak üzere kalıcılaştırılmıştır. Böylece doğrusal tarih bilinci, geçmiş ile gelecek arasında kurulan bir kültürel hafıza köprüsüne dönüşmektedir. Ancak yazıtlardaki bu çizgisel tarih anlatısı, daima doğanın ve göğün dolanımına dayanan döngüsel zamanın içine yerleştirilir.

Döngüsel zamanın dili ise doğrudan doğruya doğadaki uyanış, mevsimsel ritimler, yön sistemi ve takvimsel işaretler üzerinden takip edilebilmektedir. Emel Esin’in (2001, s. 43; 49-55) aktardığı üzere, gök hareketleri ve mevsimsel tekrar üzerinden kurulan bu döngüsellik, yönlerin de zamanla birlikte kategorize edilmesine zemin hazırlamıştır. Örneğin, güney için kullanılan “*kün ortusu*” ve kuzey için kullanılan “*tün ortosu*” ifadeleri, mekân belirlemenin günün belirli bir zaman evresiyle kodlandığını gösterir. Bu dilsel veriler, zamanın soyut bir kavramdan ziyade gündelik yaşam ve doğa gözlemleriyle ilişkilendirilerek kavrandığını göstermektedir.

Türklerde bu döngüsel zaman anlayışının en somut pratik sistemi On İki Hayvanlı Türk Takvimi’dir. Yazıtlarda bu takvim, genel bir kronoloji sunmaktan ziyade siyasî/askerî eylemlerin zamansallaştırılması, kağanların ölüm ve yas merasimlerinin mühürlenmesi amacıyla metinsel birer veri olarak kullanılır. Takvimde on iki yıllık döngünün periyodik tekrarı, zamanın yenilenen bir yapı şeklinde kavrandığını ortaya koyar. Bu sistem, bozkır hayatının pratik ihtiyaçları ve gözlem gücüyle şekillenmiş kültürel bir üründür (Turan, 1941, s. 55-57). Yazıtlardaki biyografik kayıtlar, tamamen bu takvimin dilsel kalıpları üzerinden metne işlenmiştir. BK G10 ve KT K-D gibi satırlardaki

örnekler, yazıtlarda olayların yıl, ay ve gün belirtilerek kayda geçirildiğini ortaya koymaktadır. Bu ayrıntılı tarihlendirme anlayışı, zamanın sistemli biçimde ölçülen ve tarihsel hafızaya aktarılan bir unsur olarak değerlendirildiğini göstermektedir.

Bu takvimsel döngü, doğa, insan ve aşkın olan güç arasında kurulan kozmik düzenin zamansal ifadesidir. Ancak On İki Hayvanlı Türk Takvimi'nin döngüsel yapısına rağmen, yazıtlarda tarihsel olaylar doğrusal bir kronoloji içerisinde aktarılmaktadır. Bozkır kozmolojisinde zamana atfedilen bu nitelik, bazı çok tanrılı inanç sistemlerinde görülen zamanın kişileştirilmiş ilahî temsilcileriyle karıştırılmamalıdır. Eski Türk düşüncesinde zaman (öd); mevsimleri, kozmik düzeni ve insan ömrünü belirleyen, Tanrı'nın tasarrufundaki bir olgu olarak kabul edilmiştir.

Klyastorny'nin (2015, s. 248) tespitiyle yazıtlarda, diyakronik (doğrusal) sistem ile döngüsel kronolojiler aynı metinsel düzlemde yürürlükte. Kağanın Kül Tigin yazıtında (K10) belirttiği üzere, insan fâniliği ile Tanrı'nın aşkın zamanı arasındaki ontolojik karşıtlık, bu iki zaman modelinin sınır hattını çizer; insan ömrü kozmik döngünün içinde fâni bir varlık olarak konumlandırılırken aşkın süreklilik bizzat Tanrı'nın varlığına bağlanır.

Sonuç olarak Orhon Yazıtları'nda zaman; doğrusal tarih anlatısı ile döngüsel kozmolojik düzenin birlikte işlediği çift katmanlı bir yapı sergilemektedir. Türk kağanlarının siyasî faaliyetleri ve devlet tarihinin dönüm noktaları çizgisel bir kronoloji içerisinde aktarılırken, bu tarihsel süreçler mevsimler, göksel hareketler ve takvimsel döngülerle ilişkilendirilerek kozmik düzenin bir parçası hâline getirilmiştir. Böylece zaman, kronolojik sıralama aracı olmanın ötesine geçerek devlet, toplum ve insan varlığını Tanrı'nın kurduğu evrensel düzen içinde anlamlandıran temel bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

ORHON YAZITLARI'NDA ZAMANI KARŞILAYAN SÖZ VARLIĞI VE DİLSEL GÖSTERGELER

Orhon Yazıtları'nda zamanı karşılayan dilsel göstergeler metnin siyasî kurgusunu ve kozmolojik altyapısını belgeleyen işlevsel birer veri olarak yapılandırılmıştır. Metindeki söz varlığı incelendiğinde; soyut/kavramsal zaman işaretçileri, yön-gün eşleşmesine dayalı uzamsal göstergeler, kesin takvim kayıtları ile süre bildiren niceliksel ifadelerin bütünü, çift katmanlı zaman modellerini metin düzleminde somutlaştırmaktadır.

Bu doğrultuda öne çıkan ilk dilsel katman, doğrudan “öd” ve “amtı” gibi kavramsal zaman birimleridir. Köl Tegin yazıtında geçen “*bo ödke olortum*” (KT G1) ifadesindeki “öd” kelimesi, basit bir kronolojik uğraktan ziyade hükümdarlığın meşruiyet kazandığı tarihi bir kesiti işaret eder. Eski Türkçede “öd” kavramı, hem gündelik zaman dilimlerini hem de kozmik düzlemi kapsayan kapsayıcı bir söz varlığıdır. Kelime düzeyindeki bu soyut zaman tasarımı, Kül Tigin yazıtındaki (K10) kozmik ve felsefi zıtlıkta doğrudan Tanrı'nın sürekliliğini ifade eden bir anlamsal alana işaret eder. Burada “öd” kavramı, doğrudan metindeki dilsel dizge üzerinden Tanrı'nın aşkın ve ebedî zamanı ile insanın fânilik sınırı arasındaki karşıtlığı kuran temel bir gösterge işlevi görmektedir. Buna karşılık, aynı yazıtta yer alan “*ol amtı ańıg yok*” (KT G3) ibaresindeki “amtı” göstergesi ise içinde bulunulan anı ve mevcut siyasî başarıları sabitleyen şimdiki zaman vurgusu sunar. Erhan Aydın'ın (2002) işaret ettiği üzere Eski Türkçede zaman, dil sistemi tarafından hem genel hem de parçalı biçimde kodlanmıştır. “Öd” genel ve aşkın zaman alanını karşılamakta; “amtı” mevcut anı, “kün” ve “tün” ise gündelik zamanın doğal çevrimlerini ifade etmektedir.

Yazıtlarda döngüsel zaman modelinin somutlaştırılmasında kullanılan ikinci grup göstergeler, uzamsal yönler ile günün evrelerinin bir arada işlenmesiyle kurulan yön-gün birlikteliğidir. Kâinatın sınırları çizilirken kullanılan “*ilgerü kün tugsıka (doğu/gün doğusu), bergerü kün ortosińaru (güney/gün ortası), kurıgaru kün batsıńıya (batı/gün batısı) ve yırgaru tün ortosińaru (kuzey/gece ortası)*” (KT G 2) ifadeleri, yön adlandırmalarının doğrudan göksel hareketler üzerinden tanımlandığını gösterir. Bu durum, zamanın doğa ritimleriyle birlikte tasarlandığı döngüsel kozmolojinin dilsel kanıtıdır. Bu döngüsel ritim, doğanın sesleriyle birleştirilerek işitsel ve mevsimsel düzeyde de somutlaştırılır. Bilge Kağan yazıtında geçen “*Yay bolsar üze t[enri] / Köwürgesi eterce anç[a] tagda sıgun etser...*” (BK B3-5) satırındaki *köwürge* (gök gürlemesi/davul) ve *sıgun* (geyik) kelimeleri, mevsimsel değişimlerin ve tabiatın döngüsel ritminin dilsel yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Çalışmanın tarihsel ve ölçülebilir zamanı yansıtmaya gücünü gösteren üçüncü katman göstergeler ise yıl, ay ve gün esasına dayanan kesin takvimsel ve niceliksel verilerdir. Metinde *koń yıl* (koyun yılı) ve *bęcin yıl* (maymun yılı) (KT K-D) gibi takvimsel göstergeler, zamanın periyodik olarak yenilenen döngüsel yapısını belgelerken; eylemlerin süresini ve niceliğini ölçen ifadeler de doğrusal zaman eksenini somutlaştırır. Örneğin, “*elig yıl*” (KT D8) ibaresiyle siyasî bağımlılık döneminin sınırları çizilirken; “*ęki yęgirmi süledim*” (BK D23) ifadesindeki sayısal veriler, zamanın hesaplanan nesnel bir araç olduğunu ortaya koymaktadır. Aydın'ın (2019, s. 112) işaret ettiği üzere, metindeki bu rasyonel ve çizgisel süreklilik, kağanın halkına hesap verme ve icraatlarını meşrulaştırma niyetinin pragmatik bir yansımasıdır.

Yazıtlarda yer alan “*beḡü*”, “*atı küsi*” ve “*yok bolmazun*” gibi süreklilik bildiren ifadeler ise zaman algısının geleceğe yönelik ufkunu çizer. Reşit Rahmeti Arat’ın (1952) vurguladığı üzere, Türk kültüründe zaman kavramı yalnızca basit bir takvimsel hesaplama meselesi değildir. Dil, kültür ve toplumsal hafızanın merkezinde yer alan çok katmanlı bir yapıdır. Özellikle *beḡü taş* (ebedî taş) kavramıyla somutlaşan bu dilsel irade, fiziksel zamanın doğrusal sınırlarını aşarak tarihî bir ölümsüzlük arayışını ifade eder. Bu ölümsüzlük arayışı fâniliğin reddi değil, “*kop ölgeli törimış*” olan insanın, adını ve sözünü taşın kalıcılığına kazıyarak Tanrı’nın ebedî zamanıyla ilişkilendirilen bir süreklilik arayışı olarak yorumlanabilir.

Sonuç olarak Orhon Yazıtları’ndaki söz varlığı; öd, amtı, kün, tün, yıl ve takvim kayıtları gibi göstergeler aracılığıyla zamanın farklı katmanlarını görünür kılmaktadır. Bu dilsel unsurlar yalnızca kronolojik bilgileri aktarmamakta; aynı zamanda Türklerin tarih anlayışını, kozmolojik tasavvurunu ve insanın zaman karşısındaki konumuna ilişkin düşüncelerini de yansıtmaktadır.

TARİHSEL SÜREKLİLİK, MEKÂN VE KOZMİK ZAMAN

Geçmişin Hafızası ve Tarihsel Süreklilik

Orhon Yazıtları’nda geçmiş, nostaljik bir hatırlama alanı olarak değerlendirilemez. Geçmiş, bugünün siyasî meşruiyetini sağlayan kurucu bir hafızadır. Köl Tegin yazıtında siyasî tarih, doğrudan kozmik başlangıçla birlikte sunulur: “*Üze kök teḡri asra yaḡız yer kılntokda êkin ara kişi oḡlı kılınmış...*” (KT D1). Kurucu ataların tahta oturmasını evrenin yaratılışına bağlayan bu kronoloji, zamanın kozmik düzen ile siyasî idare arasında bir süreklilik olarak kavrandığını gösterir. Yazıtlarda geçmiş; sürekli yeniden çağrılan, kutsallaştırılan ve geleceğe aktarılan bir devamlılık alanıdır.

Bu süreklilik bilinci, devletin çöküş ve fetret dönemlerinin tasvirinde somut bir tarihsel muhasebeye dönüşür. Metindeki “*elig yıl işig küçüḡ bérmişler*” (KT D8) ifadesi, Çin egemenliği altında geçen dönemi süre yönüyle görünür kılar. Kaybedilen bağımsızlığın ardından yükselen “*ëllig bodun ertim êlim amtı kanı...*” (KT D9) sorgulaması ise geçmişteki egemenlik ile şimdiki zamanın kaybını karşılaştırır. Türk halkının yok oluşun eşiğinden dönerek yeniden toparlanması, yazıtlardaki tarih anlatısına kuruluş, çöküş ve yeniden diriliş ekseninde ilerleyen doğrusal bir karakter kazandırır. Bu kullanım, geçmişin sonraki kuşaklara aktarılan tarihsel bir sorumluluk alanı olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Geçmişin sonraki kuşaklara aktarılması tarihî olayları anlamlandıran kavramların ve anlatıların korunmasıyla mümkündür. Bu bakımdan yazıtlarda yer alan zaman göstergeleri, kolektif hafızanın sürekliliğini sağlayan kültürel araçlar olarak işlev görmektedir. Türk dil bilincinin temel özelliklerinden biri, toplumsal tecrübenin dil aracılığıyla muhafaza edilmesi ve gelecek kuşaklara aktarılmasıdır (Ayaz, 2024, s. 191). Bu yönüyle Orhon Yazıtları’ndaki zaman ve tarih kayıtları ortak kimliğin ve kültürel sürekliliğin korunmasına hizmet eden hafıza unsurları olarak değerlendirilebilir. Nitekim Eski Türkçeye ait çeşitli dil unsurlarının Anadolu ağızlarında korunmuş olması da tarihî metinlerle yaşayan dil arasında güçlü bir süreklilik bulunduğunu göstermektedir (Bahtiyaroğlu, 2023, s. 29).

Zamanın Mekânsal Organizasyonu

Yazıtlarda zaman, soyut ve bağımsız bir boşlukta akmaz; doğrudan doğruya coğrafi mekân ve kozmik yönler aracılığıyla somutlaşır. Bunun en net filolojik kanıtı, Köl Tegin yazıtında yer alan ve yönleri günün evreleriyle eşleştiren *ilgerü kün tugsıka* (doğu/gün doğusu), *bérgerü kün ortosıḡaru* (güney/gün ortası), *kurıḡaru kün batsıḡıḡa* (batı/gün batısı) ve *yırḡaru tün ortosıḡaru* (kuzey/gece ortası) (KT G2) ibareleridir. Burada yön adları, günün hareketiyle belirlenen zaman dilimleri olarak değer kazanır. Emel Esin’in (2001, s. 24-25) belirttiği üzere güneyin öğleye, kuzeyin ise gece yarısına bağlanması, zamanın mekânsal yönelimler aracılığıyla anlamlandırıldığını doğrular. Klyastorny (2015, s. 250), eski Türklerde ana istikametın güneşin doğduğu yer olduğunu belirterek bu durumun zaman-mekân bütünlüğündeki kurucu rolüne dikkat çeker. Bu bütünlüğün siyasî ve idarî merkezi ise Ötüken’dir. Yazıtlarda Ötüken’de oturmaın sıkıntısızlık ve ebedî il (*beḡü êl*) kurma ile ilişkilendirilmesi, mekân ile siyasî süreklilik arasında güçlü bir bağ kurulduğunu göstermektedir. Jean-Paul Roux’nun (1994, s. 20) ifadesiyle, güçlerinin kalbi Ötüken ülkesinde atan bu yapı için mekân, siyasî zamanın ve tarihsel sürekliliğin bizzat koruyucusu konumundadır.

Takvim ve Kozmik Düzen

Yazıtların zaman anlayışındaki döngüsel damar, doğa düzeninin ve evrensel ritmin takip edildiği takvim kayıtlarında kendisini gösterir. Ölüm, cenaze ve anıtın tamamlanma tarihlerinin *koñ yıl* (koyun yılı) ve *bêçin yıl* (maymun yılı) (KT K-D) gibi birimlerle verilmesi, On İki Hayvanlı Türk Takvimi’nin metinlerin arkasında işleyen bir sistem olduğunu belgeler. Ölüm tarihi ile yuḡ (cenaze) merasimi arasında geçen sürenin bu denli hassas biçimde tarihlendirilmesi, devlet hafızasının belirli tarihî kırılmaları kesin zaman koordinatları içinde muhafaza etme

iradesini gösterir. Böylece ferdi ve siyasî olaylar, doğanın genel ritmi içine yerleştirilerek kalıcı hâle getirilmektedir.

Bu döngüsel kayıtlar, daha sonraki dönemlerde Dîvânü Lugâtî't-Türk'te de izlenebilen bir süreklilik göstermektedir. Kâşgarlı Mahmud'un aktardığı üzere Türklerin askerî ve stratejik gelişmeleri bu hayvan döngülerine göre hesaplamaları, zamanın toplumsal hafızayı periyodik olarak yenileyen kurumsal bir yapı olduğunu gösterir.

Kağanın metin genelinde gece uyumadan, gündüz oturmadan çalıştığını ifade eden meşhur eylem kalıbı (BK D22), zamanın yönetici açısından dinlenme ve boş vakit alanı değil, devletin devamlılığı için değerlendirilmesi gereken bir sorumluluk alanı olarak görüldüğünü göstermektedir. Eski Türkçede günün vakitlerini tayin etmek için güneşin hareketlerine dayalı hassas bir adlandırma sisteminin bulunması, bu zamansal devrimin gelişmiş bir zihinsel organizasyonla yönetildiğini ortaya koymaktadır (Arat, 1952, s. 106).

Beğgölük ve Zamanın Aşılması

Doğrusal tarih akışı ile döngüsel kozmik düzen, yazıtlarda nihai olarak Tanrı'nın aşkın zamanı ve ebedilik (*beğgölük*) arzusunda birleşir. Yazıtlardaki en çarpıcı zaman anlayışlarından birini yansıtan Köl Tigin (K10) satırı, insanoğlunun faniliğini hatırlatırken, zaman üzerinde mutlak hükümlerliliğin yalnızca aşkın bir güce ait olduğunu dile getirmektedir. Bu makro-düzen içinde yeryüzündeki fiziksel ölüm, yerini "*koñ yılka... uça bardı*" (KT K-D) kalıbında görüldüğü üzere törensel bir dönüşüme bırakır. Enveri'nin (2019, s. 294) belirttiği gibi, döngüsel zaman anlayışında ölüm çoğu zaman mutlak bir yok oluş değil, yeni bir başlangıcın eşiği olarak algılanmaktadır. Bu yaklaşım, yazıtlarda kağanların ölümü için kullanılan "*uçmak/uça barmak*" gibi ifadelerin anlam dünyasını açıklamaya yardımcı olmaktadır.

Soyut ve geçip giden sözün taş üzerine kazınarak kalıcı hâle getirilmesi, zamanın aşındırıcı ve unutturucu etkisine karşı geliştirilmiş bilinçli bir sabitleme hamlesidir. Sıklıkla tekrarlanan "*türük bodunug atı küsi yok bolmazun tēyin*" (BK D 20-21) ibaresi, kolektif kimliği zamanın yıkıcı akışına karşı koruma niyetini belgeler. Orhon Yazıtları'ndaki *beğgölük* düşüncesi; tarihsel hafıza, mekân, takvim ve kozmik düzen arasında kurulan çok katmanlı bir zaman anlayışının yansımasıdır. Ataların kurucu geçmişinden beslenen bu anlayış, bireysel faniliği aşarak devletin, törenin ve toplumsal hafızanın sürekliliğini güvence altına alan bir zamansal ideal ortaya koymaktadır.

ŞİMDİKİ ZAMAN, EYLEM VE SORUMLULUK

Orhon Yazıtları'nda zaman, siyasî otoritenin pratik eylemleri ve toplumsal sorumluluk bilinciyle her an yeniden üretilen dinamik bir eylem ve sorumluluk alanıdır. Anlatının merkezinde yer alan kağan, toplumsal hafızayı diri tutarak şimdiki zamanı tanzim eden ve geleceğe yön veren bir aktör konumundadır. Metinlerde yaşanan anın, yani siyasî ve askeri karar mekanizmasının devreye girdiği kurucu şimdiki zamanın en güçlü filolojik kanıtı "*amti*" (şimdi) zaman göstergesidir. "*ëllig bodun ertim elim amti kanı*" (Ülkesi olan halk idim, ülkem şimdi nerede?) (KT D9) ifadesindeki "*amti*", geçmişteki güçlü devlet düzeni ile içinde bulunulan kayıp ve dağınıklık hâlini karşı karşıya getirmektedir. Böylece şimdiki zaman, tarihsel muhasebenin yapıldığı ve kolektif bilincin harekete geçirilmeye çalışıldığı bir söylem alanına dönüşmektedir. Kağan, dağınık ve felaketin eşiğindeki halkı şimdiki zamanın somut gerçekliği içinde yeniden tanzim etme sorumluluğunu üstlenmektedir. Nitekim Bilge Kağan yazıtındaki "*ölteçi bodunug tırgürü igitdim*" (Ölmek üzere olan halkı diriltip besledim.) (BK D23) ifadesi, geçmişte yaşanan kriz döneminin ardından halkın yeniden toparlanışını göstermektedir.

Yazıtlarda gün ve gece çevrimine dayalı ifadeler de zamanın gündelik işleyişine ışık tutmaktadır. Bu doğal zaman döngüsü, devlet yönetiminde çalışma disiplini ve sorumluluk anlayışına dönüşmüştür. Siyasal ve askeri idarenin şimdiki zaman üzerindeki bu dönüştürücü niteliği, kağanın gece uyumadan ve gündüz oturmadan çalıştığını ifade eden meşhur eylem kalıbında somutlaşmaktadır. Köl Tegin ve Bilge Kağan yazıtlarında ortak biçimde tekrarlanan "*tün udımadım küntüz olormadım*" (KT D27 - BK D22) ifadesi, yöneticinin zamanı halkın refahı ve devletin devamlılığı için değerlendirilmesi gereken bir görev alanı olarak gördüğünü göstermektedir. Metnin bütününe yayılan bu hareketlilik ve zamana müdahale iradesi, Eski Türkçenin eylem dünyasında da yapısal bir karşılık bulur. Anlatıda sıklıkla tekrarlanan "*yaratmak*", "*kazganmak*", "*kuwratmak*" ve "*tırgürmek*" gibi yüksek devrim içeren fiiller, zamanın eylemle inşa edilen yönünü açığa çıkarır. Eski Türkçede bu tür fiiller zamanda derin bir süreci, dönüşümü ve tarihsel değişimi ortaya koyar. Kağanın bu fiiller üzerinden tarihsel akışın yönünü değiştirmesi, zamanın müdahale edilebilir ve yönlendirilebilir bir unsur olarak tasarlandığını göstermektedir.

İnsan öznesi (*bodun*) açısından ele alındığında ise şimdiki zaman, kolektif bir ahlak ve uyanıklık sınavıdır. Yazıtlarda halk, şimdiki zamanın geçici rehabetine ve aldatici konforuna kapıldığında, "*açlık ile tokluğu düşünmeyen*" öngörüsüz bir topluluk olmakla itham edilir; kağanın zamana meydan okuyan bilge sözlerini dinlemediğinde ise tarih sahnesinden silinme riskiyle karşı karşıya kalacağı ihtar edilir (KT G6-8). Dolayısıyla

zamanın doğru, disiplinli ve uyanık yaşanması, yalnız yöneticiyi değil, bütün toplumu bağlayan kolektif bir yükümlülüktür. Bunlardan hareketle Orhon Yazıtları'nda şimdiki zamanın bireyin ve toplumun geleceğini şekillendiren bir sorumluluk alanı olduğunu söyleyebiliriz.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Orhon Yazıtları'nda zaman kavramı, dar anlamda kronolojik bir göstergeye ya da kuru bir tarih kaydına indirgenemeyecek kadar zengin, dinamik ve çok katmanlı bir içeriğe sahiptir. Bütüncül bir bakış açısıyla deşifre edildiğinde, metinlerdeki zaman algısının tek boyutlu mekanik bir akış olmadığı, aksine birbiriyle sürekli etkileşim hâlinde bulunan dört ana katmanda kurulduğu görülmektedir:

Birinci Katman (Kronolojik ve Takvimsel Zaman): Yıl, ay, gün, yaş ve askerî sefer sayıları bu nesnel düzlemi oluşturur. Köl Tegin yazıtında ölüm, cenaze (yoğ) ve anıtın tamamlanma tarihlerinin hayvan yılı, ay ve gün detayında verilmesi, zamanın ölçülebilir ve kayıt altına alınabilir bir nicelik olarak ele alındığını açıkça göstermektedir. Bu durum, Türklerin zamanı yalnızca pasif biçimde tecrübe edilen bir süreç değil, zihinsel olarak sistematize edilen ve kurumsallaştırılan bir kategori olarak kavradığını ortaya koyar. *Divânu Lugâti't-Türk*'te yılların hayvan adlarıyla anılmasına dair sunulan veriler de bu dilsel ve kronolojik sistematikliğin tarihsel sürekliliğini belgeler.

İkinci Katman (Tarihsel ve Doğrusal Zaman): Ataların kurucu altın çağı, yabancı bağımlılığı altında geçen fetret dönemi ve nihayetinde kağanların iradesiyle gerçekleşen yeniden diriliş çizgisi bu yapının tarihsel tabanını meydana verir. Elli yıl süren bağımlılığın ardından gelen toparlanma ve yeniden örgütlenme süreci, zamanın mantıksal bir “önce-sonra” ilişkisi içinde kavrandığını teyit eder. Neden-sonuç ilişkisi içinde ilerleyen sistematik bir tarihsel bilincin ürünü olan geçmiş, burada örnek alınması gereken kurucu bir hafıza alanı olarak işlev görür.

Üçüncü Katman (Şimdiki Zaman / Etik ve Eylemsel Zaman): Yöneticinin eylem alanı, halkın hayatı karar anı ve siyasi uyarının doğrudan hedefi bu kesitte belirir. “*amtı*” (şimdi) kavramı, bütün söylemi mevcut uyanış anı üzerine kurularak zamanı müdahale edilmesi gereken varoluşsal bir eşik hâline getirir. Kağanın “*tün udımadım, küntüz olormadım*” şeklindeki ifadesi, gün ve gecenin bütüncül döngüsünü kesintisiz bir sorumluluğa tahvil ederek şimdiki zamana etik ve idarî bir yoğunluk kazandırır.

Dördüncü Katman (Kozmolojik ve Döngüsel Zaman): Gök, yer, yön dizgeleri, gün-gece çevrimleri, mevsimsel ritimler ve *beğgülik* fikri bu en aşkın düzlemde birleşir. Göksel hareketler ve yön sisteminin zamanı belirlemesi, onu doğrudan kozmik düzenin (*törö*) bir parçası kılar. On İki Hayvanlı Takvim'in dairesel mantığı da zamanın, sürekli kendini yenileyen döngüsel niteliğini doğrular.

Bu katmanlar arasında hiçbir kopukluk veya mantıksal çelişki yoktur; aksine Orhon metinlerinin özgün tarafı, bu farklı düzlemleri tek bir retorik potada eritebilmesinden kaynaklanır. Kağanın dünyevi ve siyasi eylemleri göğün aşkın zamanıyla meşrulaştırılır; halkın “bugün” (*amtı*) vereceği ahlaki karar tarihsel sürekliliğin kaderini tayin eder; fani ölüm ise “uçmak” ve “beğgü taş” formülleriyle zamanın aşındırıcı etkisinden kurtarılarak ebediyete taşınır. Bireysel zaman ile kolektif hafıza, tarihsel kronoloji ile kozmik döngü aynı potada birleşir. Eski Türklerde zaman, toplumsal hayatı, siyasî meşruiyeti ve kozmolojik düşünceyi bir araya getiren bütüncül bir sistemdir. Orhon Yazıtları, bu çok katmanlı zaman anlayışının en erken ve en önemli tanıkları arasında yer almaktadır.

Çalışmanın ortaya koyduğu temel sonuç, Orhon Yazıtları'nda zamanın birbirinden bağımsız katmanlar hâlinde değil, tarih, kozmoloji, siyaset ve toplumsal hafızayı aynı anda kuşatan bütüncül bir sistem olarak kurgulanmış olmasıdır. Nihayetinde Orhon Yazıtları'nda zaman, yalnızca “ne zaman?” sorusunun teknik bir cevabı değil; “hangi kozmik düzene göre?”, “kimin varoluşsal sorumluluğunda?” ve “hangi ebedî gelecek için?” sorularını içeren geniş bir anlamsal alandır. Zaman burada; Türk dil bilincini yansıtan, toplumu eğiten, kağanı sınavan, faniliği kültürel hafızaya dönüştüren ve kolektif belleği inşa eden kurucu bir kavramdır. Bu yönüyle Orhon Yazıtları, Türk düşünce tarihinde zaman kavramının dilsel, tarihsel ve kültürel boyutlarını birlikte yansıtan en önemli erken kaynaklardan biridir.

KAYNAKÇA

Arat, R. R. (1952). Türklerde zaman ve vakit tesbiti. IV. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ayaz, E. S. (2020). Köl Tigin (K 10) yazıtındaki öd T(e)ñri ayd kişi oğlu koop ölg(e)li törim(i)ş cümlesi üzerine. The Journal of Social Science, 4(7), 219-225. <https://doi.org/10.30520/tjsosci.689575>.

- Ayaz, E. S. (2025). Orhon yazıtları ışığında Türk dil bilincinin felsefî temelleri. M. A. Kartal, M. Sarıgül, M. Memmedova, & D. Tinas (Ed.), I. Uluslararası Dilin Gücü, Kültürün Hafızası: Türk Dünyasında Ortak Değerler Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Türk Eğitim Yayınları, 187-193. DOI. 10.5281/zenodo.18311955
- Aydın, E. (2002). Türk dilinde zaman adları. [Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. YÖK Tez Merkezi.
- Aydın, E. (2018). Orhon yazıtları: Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor. Bilge Kültür Sanat.
- Bahtiyaroğlu, A. (2023). Kars ağzında ses ve şekil bilgisi açısından arkaik unsurlar. Türkoloji, 114(2), 17-34. <https://doi.org/10.59358/ayt.1299874>
- Biray, N. (2009). 12 hayvanlı Türk takvimi zamana ve insana hükmetmek. A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 15(39), 671-682. <https://izlik.org/JA47HR27YD>
- Eliade, M. (2005). Dinler tarihi: inançlar ve ibadetlerin morfolojisi çev. Mustafa Ünal, Serhat Kitabevi.
- Enveri, E. (2019). Eski Türk kültüründeki döngüsel zaman üzerine. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 12(26), 292-304. <https://doi.org/10.12981/mahder.564841>
- Ercilasun, A. B. (2016). Türk dili tarihi: başlangıçtan yirminci yüzyıla. Akçağ Yayınları.
- Ergin, M. (2007). Orhun abideleri. Boğaziçi Yayınları.
- Esin, E. (2001). Türk kozmolojisine giriş. Kabalcı Yayınevi.
- İlhan, N. (2001). Zamana hükümdar olmak. Türk Dili, 590, 175-179. https://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI%20TURK%20DILI/nadir_ilhan_zamana_hukumdar_olmak.pdf
- Kabak, T. (2022). Türk mitolojisinde zaman. S. Fedakar & M. Duranlı (Ed.), Prof. Dr. Metin Ekici Armağanı, (ss. 987-994) Ege Üniversitesi Yayınları.
- Klyashtorny, S. G. (2015). Eski Türk yazıtlarında zaman ve mekân kavramı çev. Deniz Karadeniz, Dil Araştırmaları, 17, 247-251. <https://izlik.org/JA72RW56ZL>
- Orkun, H. N. (2011). Eski Türk yazıtları, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Radloff, F. W. (1895). Die alttürkischen inschriften der Mongolei. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Roux, J. P. (1994). Türklerin ve Moğolların eski dini çev. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları.
- Tekin, T. (2003). Orhon Türkçesi grameri. Kitap Matbaası.
- Tekin, T. (2010). Orhon yazıtları. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Thomsen, V. (2011). Orhon yazıtları araştırmaları çev. V. Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Topakkaya, A. (2021). Eski Türkler'de zaman. Temaşa Felsefe Dergisi, 15, 17-22. <https://izlik.org/JA26AJ89XJ>
- Turan, O. (1941), Oniki hayvanlı Türk takvimi. DTCF Yayınları.